

Др Драгана КУЈОВИЋ*

ХУСЕИН-ПАШИНА ЏАМИЈА: ТРАГОМ ЗАПИСА И ПРЕДАЊА

Потпуније анализе исламске монументалне умјетности на тлу некадашње Југославије јављају се тек у периоду после првог свјетског рата. Хусеин-пашина џамија је куполна џамија и о њој, осим ријетких изузетака, "још није детаљније расправљано. Њена архитектура и пластична декорација нису систематично анализовани, планови су остали непубликовани, хронологија настанка прецизније неутврђена, а питање могућег неимара и мајстора-извођача недотакнуто"¹ Изузетак свакако чине радови Андреја Андрејевића, "једног од ријетких који је свој животни позив посветио проучавању исламске умјетности у Југославији"². О историјату, времену настанка, архитектонским одликама и декорацији пљеваљске џамије А. Андрејевић пише у раду *Пљеваљска џамија и њено мјесто у исламској умјетности на нашем тлу* (1978), да би нешто касније ова џамија била обрађена заједно са осталим сакралним куполним објектима-џамијама XVI вијека на тлу бивше Југославије у књизи *Исламска монументална умјетност XVI века у Југославији* (1984). Хусеин-пашиној џамији посвећени су и чланци Витомира Србљановића, одломци у сваком детаљнијем осврту или опису Пљеваља, записима путописаца.

Шеснаести вијек, нарочито његова друга половина, је период који се описује као најмирнији период у османској историји. Током XVI вијека Османско царство захватило је територије на три континента и заокружило се као горостасна и једна од најдуготрајнијих муслиманских

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

¹ Андреј Андрејевић, *Пљеваљска џамија и њено мјесто у исламској умјетности на нашем тлу*, Симпозијум "Сеоски дани Сретена Вукосављевића", Пријепоље, В, 1978, 177-191, 178.

² Енес Мушовић, *Андреј Андрејевић: Исламска монументална умјетност XVI века у Југославији*.- Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду и Балканолошки институт САНУ-а, 1984, у: Преглед, Сарајево, 1985, 132

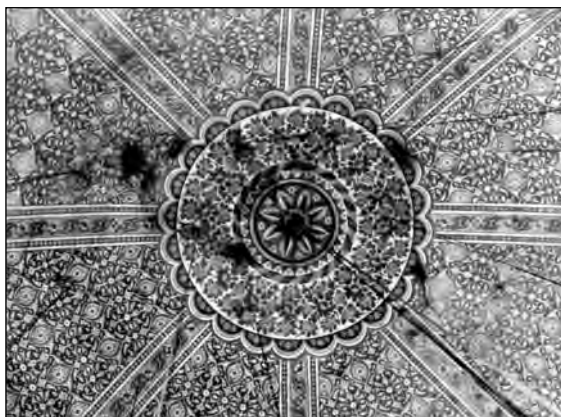
држава свих времена. Чинило се да има трајну моћ "да на све стране и до недостижних дубина расплиће своје корење које ће је чинити силном, свемоћном и неуништвом, таквом да непрестано може обнављати своје снаге"³. Заслугом огромних средстава која су се у то вријеме стицала са свих страна Царства подигнути су бројни монументални споменици исламске архитектуре, пријестоница и градови опремљени џамијама, школама, болницама, палатама, мостовима, јавним купатилима, водоводом, и од ових грађевина Синан, главни архитекта Сулејмана I, саградио је, како се процјењује, двије стотине тридесет и пет. Укупна грађевинска дјелатност у градовима тог времена носила је обиљежје оријенталног склопа са чаршијом коју окружују махале са џамијама, шадрванима, сахат-кулама, каравансарајима, хамамима, имаретима и медресама. џамије су подизали људи из најразличитијих слојева. Грађене су по налогу султана, њихових намјесника, средствима локалних управљача или племства. У мањим мјестима и насељима становништво исламске вјероисповијести је прилозима градило своје богомоље.

У првом раздобљу ширења ислама и арапских освајања затечене су бројне грађевине које су служиле као очигледни узор грађевинске и умјетничке вјештине која је примјењивана за потребе нове заједнице, тако да је на крају произашла умјетност, прилагођена условима различитих средина, позната под именом арапска, сараценска или исламска. Затечене богомоље мијењале су првобитну намјену. Омејадски владар ал-Валид претворио је у џамију цркву Св. Ивана у Дамаску, храм који су до тада дијелили хришћани и муслимани. Црква у Химсу истовремено је служила као црква и џамија. Исламска архитектура тог времена трпјела је у Сирији утицаје сиријско-византијског стила, у Перзији и Месопотамији несторијанске и сасанидске, у Египту коптске, у Индији хинду утицаје, у Кини будистичке. Михраб, удубина која показује правац молитве, уведен је за вријеме Омејада као додатак преузет од цркве. Домовина минарета је Сирија и увели су га Омејади. Два јужна минарета на Великој омејадској џамији у Дамаску заузела су мјесто старих торњева који су припадали цркви Св. Ивана; међутим, најстарији чисто исламски минарет је онај који је ал-Валид саградио на сјеверној страни џамије и који је касније служио као узор за друге грађевине ове намјене. За Куполу на

Сл. 1 Хусеин-пашина џамија

³ Радован Самарџић, *Турици у српској историји*, Зборник за оријенталне студије, САНУ 1992, 19-38, 23.

Сл. 2 Декорација поткуполног дијела
Хусеин-пашине џамије

стијени у Јерусалиму Абдалмалик је употребио материјал рушевина већ постојећих хришћанских зграда, упустио домаће мајсторе и добио грађевину изузетне љепоте. Бројни сакрални објекти на територији која је на тлу бивше Југославије спадала у оквир Османског царства надживјели су турску власт заслугом промјене функције. Многе старе средњовјековне цркве служиле су у то вријеме као џамије, многе џамије,

је, након одласка становништва исламске вјероисповјести, претворене су у хришћанске богомоље.⁴ Институција вакуфа - задужбине која служи вјерским, културним и уопште хуманим циљевима - одиграла је посебно значајну улогу у изградњи, прије свега, џамија, али и других објеката општег значаја. У Полимљу и Подрињу бројне су биле задужбине исламизираних угледника, а једна од најљепших је задужбина-џамија Хусеин-паше Бољанића у Пљевљима. Није небитно напоменути да је Хусеин-паша био у родбинским везама са Мехмед-пашом Соколовићем, будући да је његов старији брат Синан-бег био ожењен Мехмед-пашиним сестром Шемсом. Ова веза са везирском породицом Соколовића омогућила је њему и брату брзо напредовање у царској служби. Поред поменуте џамије, Хусеин-паша је у Пљевљима подигао мектеб, медресу, имарет, каравансарај, хамам, камени мост и свој сарај са двадесет соба, али је као једино свједочанство преостала џамија.

О "красној вароши Ташлици" писао је Евлија Челеби. "Ова варош лежи усред голих и као снијег бијелих стијена, на терену обраслом зеленилом, виноградима и башчама"⁵ Писао је о Хусеин-пашиној џамији, која изгледа "као каква царска џамија", у средишту ове вароши, и да "има диван умјетнички израђен минарет и плаву и високу куполу".⁶ Изградња ове џамије обично се смјешта у период између 1569. и 1594. године. Вјерује се да је највећим дијелом ова задужбина подигнута прије смрти Мехмед-паше Соколовића 1579. јер је тада "кренуо ... широм Османског Царства талас прогона не само православног српског становништва него и истакнутијих муслиманских првака словенског поријекла" и

⁴ *Енциклопедија ликовне умјетности*.-Загреб, Југословенски лексикографски завод, 1962, Књига 2, 157.

⁵ Евлија Челеби, *Путопис - одломци о југословенским земљама*, увод и коментар Хазим Шабановић, Свјетлост - Сарајево, 1967, 392-393.

⁶ Евлија Челеби, *ibid.*, 393.

тешко да би у таквим временима овакав озбиљан, тежак и скуп подухват Хусеин-паша могао да започне и доведе до краја⁷. Убраја се међу најљепше сакралне споменике у Црној Гори и шире, заслугом изузетне и богате унутрашње декорације, у којој доминирају флорални мотиви (сл.2), и минарета висине 42 м (послије удара грома поново је 1912. године саграђен у шири и виши од првобитног). Име главног неимара пљеваљске џамије остало је мање-више непознато. Позната су имена градитеља Гази Хусрев-бегове џамије и других вакуфских објеката грађених у то вријеме у Сарајеву, Алаца џамије у Фочи, Старог моста у Мостару, Соколовићеве ћуприје у Вишеграду - грађевина које коинцидирају са временом настанка Хусеин-пашине џамије. Претпоставља се да је изградњу џамије надгледао чувени неимар Хајрудин, градитељ Старог моста у Мостару. На ово упућује наредба Порте главном царском неимару Синану, од којег се, према захтјеву херцеговачког бега Хусеина, тражи да за градитеља тврђаве у Макарској постави мајстора Хајрудина. На основу овога, претпоставља се да је Хусеин-паша боравак мајстора Хајрудина у овим крајевима могао искористити и за подизање џамије у Пљевљима.⁸

Тарих који се налази изнад улазних врата потиче из друге половине деветнаестог вијека, када је постављен након реновирања џамије. Првобитног натписа који је требало да садржи хроностих, по свему судећи, није ни било, и у вези с тим спомињу се два предања. Према једном предању, изгледа да је мајстор Хајрудин градњу џамије био, заправо, повјерио калфи, јер је истовремено био заузет изградњом Синан-бегове џамије у Чајничу. Умро је видјевши да је џамија чијом је изградњом руководио његов калфа љепша и складнија од оне коју је непосредно надгледао, тако да је калфа одлучио да не напише припремљени натпис на плочи. Друго предање говори да је паша градио и џамију у Сарајеву и када је пљеваљска џамија била завршена "неимар је видео да је лепша од сарајевске, за јад му било, па је изашао на Балибегово брдо и убио се".⁹ Камена плоча на којој је требало да се напише хроностих у славу ктитора налази се поред улаза.

Француски путописац Филип Дифрен-Кане је за шадрван пред џамијом, пролазећи кроз Ташлицу 1573.године, записао да се види лијепа и умјетнички рађена чесма¹⁰. Паоло Контарини седам година касније, 1580.године, говори о "џамији са лепим шадрваном..."¹¹, док је француски путописац Лефевр забиљежио да у Пљевљима постоје три џамије са "лепом чесмом у једној од њих"¹². Вода овог шадрвана доведена је са извора у близини манастира Св. Тројице код Пљеваља и у вези са овом водом забиљежено је предање да је Хусеин-паша, пошто нигдје у близини није било извора, замолио игумана манастира да му дозволи да са ма-

⁷ Андреј Андрејевић, *Пљеваљска џамија и њено мјесто ...*, 1978, 180.

⁸ Андреј Андрејевић, *ибид.*, 187.

⁹ И. Браковић, *Пљевље у прошлости и садашњости*, Зета, X/1939, 20, 3.

¹⁰ Радован Самарџић, *Београд и Србија у свјетлу француских савременика XVI- XVII века*, Београд 1961, 139.

¹¹ Андреј Андрејевић, *ибид.*, 177.

¹² Радован Самарџић, *ибид.*, 157.

настирског извора доведе воду за шадрван. Како се игуман успротивио пашином тражењу, паша је прибјегао лукавству и затражио да му дозволи да манастирску воду користи дан и ноћ. Када је прошло то вријеме, игуман је затражио да се та вода више не користи. Међутим, паша му је узвратио да није рекао колико дана и ноћи, већ да ће се вода користити све док се смјењују дан и ноћ. Схвативши да га је паша надмудрио, игуман се одобровољио и дозволио несметано коришћење ове воде¹³.

Међу првим имамима Хусеин-пашине џамије спомиње се "Мевлана цафер, син Хасана". Поред њега од службеника спомињу се и "мујезин Худаверди, син Абдулахов и катиб Перване, син Хајдара".¹⁴ Они су обављали дужност у периоду око 1572. године и становали у махали Хусеин-паше, која се састојала од педесет и двије куће.

На жалост, вакуфнама Хусеин-паше није сачувана, али се посредно зна да је за изградњу џамије и других вакуфских грађевина, као и за подмиривање плата службеника, кориштен приход са одређених вакуфских посједа који су се налазили на подручју пљеваљског кадилука.

Куполице над михрабским зидом и јединство осликаних стилизованих флоралних мотива, геометријских облика урезаних у камен или дрво и калиграфски исписаних натписа на унутрашњим зидовима ("по вештини израде, лепоти и маштовитости спадају у ред најлепших декоративних целина у унутрашњости џамија код нас"¹⁵) чине ову џамију посебно карактеристичном. Застрта је ћилимима ручне израде, тканим у пљеваљском крају, на којима доминира црвена боја. Ови ћилими покривају други стари, истрошени ћилим за који се тврди да је више вијекова стар и да је управо од оних "хасура" које је Хусеин-паша "послао из Мисира" (сл.3) и које спомиње Евлија Челеби у свом путопису: "У овој џамији има још једна ријеткост која заслужује да се види: То су хасуре којима је џамија застрта; њих је Хасан-паша (Хусеин-паша, *иприм.а.*) послао из Мисира у Сулејман-ханово доба. То је таква врста хасуре да она и данас стоји онако умје-

Сл. 3 Стари ћилим који прекривају ћилими ручне израде на којима доминира црвена боја

да она и данас стоји онако умје-

¹³ Енес Пелидија-Бегија Златар, *Пљевља и околна у њрвим сџољећима османско-шурске власти*, Пљевља, 1988., 31-32.

¹⁴ Енес Пелидија-Бегија Златар, *ibid.*, 32.

¹⁵ Витомир Србљановић, *Хусеин пашина џамија у Пљевљима*, Мостови, септембар 1970, 95-98, 97.

Сл. 4 Михраб Хусенин-пашине џамије са плитко рељефном декорацијом оквира

ово вријеме карактеристична је појава четири угаоне куполице које заједно са главном, средишњом куполом чине петокуполну грађевину и пљеваљска џамија је, највјероватније, током времена мијењала свој изглед. Треба поменути да "појава османских петокуполних грађевина, каква је у Евлијино време била и пљеваљска џамија, одмах изазива асоцијације на одређене споменике старе византијске архитектуре из доба Јустинијана, односно Василија I Македонског, или на српске репрезентативне петокуполне задужбине Милутиновог доба, и, позније, Моравске стилске групе...", мада "пажљивија анализа појаве четири угаоне куполице на исламским грађевинама XVI века на овом тлу показује да је она везана за шире токове развоја класичне стилске групе османске архитектуре".¹⁶ Тако се ове куполице примјећују, између осталог, и на џамији Сулејмана Величанственог и на Селимији у Једрену. Имале су некад функцију статичког обезбјеђења, али су врло често примјењиване искључиво и као декоративни елеменат. О функцији ових куполица на Хусеин-пашиној џамији говори и Евлија Челеби, казујући да се ради о "укусним куполама".¹⁹

тнички израђена и лијепа као да је истом изашла из мајсторових руку, па ће сигурно још много стотина година тако остати"¹⁶. Витомир Србљановић подсећа да је џамија највјероватније могла претрпјети знатна оштећења 1818. године када је пљеваљску чаршију задесила барутна експлозија и да се њен изглед највјероватније донекле промијенио крајем деветнаестог вијека, када је реновирана.

Иако у *Пуџојису* Евлије Челеби налазимо податак да џамија има "четири украсне куполе" и "још шест полукупола (nim kubbe)"¹⁷, данашњи изглед џамије не даје могућност за претпоставку гдје би се ове куполе могле налазити. Од четири украсне куполе, могу се видјети само двије, али се за шест полукупола тешко може пронаћи мјесто. Међутим, за

¹⁶ Евлија Челеби, *ibid.*, 394.

¹⁷ Евлија Челеби, *ibid.*, 393.

¹⁸ Андреј Андрејевић, *ibid.*, 185.

¹⁹ Евлија Челеби, *ibid.*, 393.

Поменуто асоцијацију на српске задужбине износи и Витомир Србљановић, примјећујући сродност елемената: "Као што се на манастиру Светој Тројици појављују неки муслимански елементи, тако се и на џамији појављују неки хришћански".²⁰ На основу тога доноси занимљив закључак да се оправка у манастиру Св. Тројица вршила у вријеме подизања џамије и да су овај посао обављали исти

Сл. 5 Дио каменог махвила на коме се укрштају шестокраке звијезде и хексагони

мајстори. По његовом мишљењу, "завршивши припрату манастира Свете Тројице 1592. године, они интензивно раде на зидању Хусеин-пашине џамије. Затим када су завршили сам објекат џамије 1594. године, прелазе на грађење главне цркве у манастиру Светој тројици пљеваљској".²¹ Сличан закључак о утицају локалних неимарских традиција износи и Андрејевић, скрећући пажњу на коцкаста постоља на која су постављене угаоне куполице пљеваљске џамије и она се по томе разликује "од свих до сада нама познатих примера овог елемента на споменицима широм Румелије и Анадолије"²². Управо је овај детаљ означен као резултат утицаја архитектонских рјешења старе српске архитектуре.

Декорацију михраба, минбера ("мајстор је мрамор тако исклесало да му се може честитати на вјештини"²³) и махфила чине геометријски мотиви. Оквир михраба (сл.4) прекривен је истим преплетеним полигонима који су уклесани на каменој огради минбера, док се на каменом махфилу и изнад прозора укрштају шестокраке звијезде и хексагони (сл.5). Ови орнаменти су арапског поријекла и преузети су из омејадске умјетничке традиције, прије свега по угледу на унутрашњост Велике џамије у Дамаску и Пророкове џамије у Медини. Украси поменутих џамија били су узор за декорацију бројних исламских грађевина, како оним на арапском подручју, тако и за оно што је припадало окриљу умјетности османских Турака.

Тријем је подијељен на три дијела и налази се са сјеверозападне стране грађевине. Сва три дијела наткривена су куполицама са нешто вишом средишњом. Носе га четири стуба округлог пресека између којих су преломљени лукови. Тријем је измијенио свој првобитни изглед

²⁰ Витомир Србљановић, *ibid.*, 96.

²¹ Витомир Србљановић, *ibid.*, 96.

²² А. Андрејевић, *ibid.*, 186.

²³ Евлија Челеби, *ibid.*, 394.

"око 1880 године"²⁴. Изнад улаза налази се декорација која се донекле понавља на михрабу (сл.6).

За ову џамију већује се и израда Кур'ана изузетног богатства украса. Илуминирани Кур'ан из 16. вијека, који се чува у Хусеин-пашининој џамији у Пљевљима, извјесно спада међу најљепше рукописе сачуване код нас. Настао је 987. године по хиџри, односно 1579. године. О овом Кур'ану писао је Витомир Србљановић, наводећи детаљне податке о броју страница, броју редова, боји мастила, о 352 минијатуре рађене на златној подлози, одушевљен његовом љепотом и богатом илуминацијом²⁵. Кур'ан је у кожном повезу с готово избрисаним украсом и величине 39x28,5 cm. Књига је дебљине 6 cm. Текст је исписан црним мастилом у 13 редова на 233 листа. Тачке су у облику позлаћеног цвијета. Минијатуре су најчешће у облику круга, круга са линијама извученим према горе и доље с троугластим украсом, или цвијета у зеленој, црвеној, плавој, црној боји. О преписивачу и мјесту израде рукописа још увијек нема сигурних сазнања (сл.7).

Сл. 6 Декорација изнад улаза која се понавља и на михрабу

Бољанићева "завичајна задужбина" многоструких намјена одговорила је жељама градитеља - одољела времену и својевремено заједно са другим задужбинама дала Пљевљима обиљежје значајног градског насеља. Складност, несвакидашња топлина украса и прозрачност њеног камена ненаметљиво опомињу и свједоче о настојању да се љепотом и прегнућем остане у "вјечном трајању".

Dragana KUJOVIĆ, Ph.D.

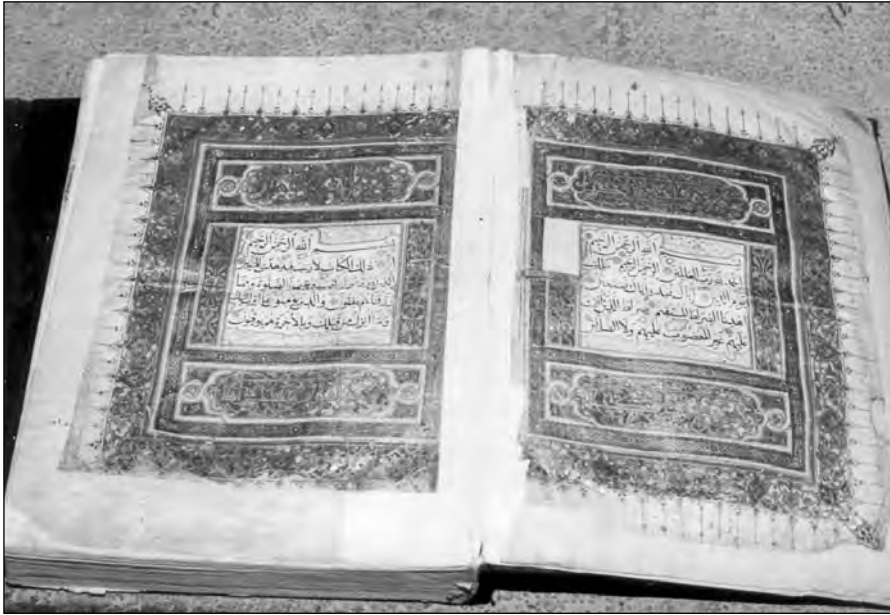
*THE MOSQUE OF HUSEIN-PASHA:
ACCORDING TO WRITINGS AND TRADITION*

Summary

The Mosque of Husein-Pasha, the Sanjac-beyi of Hercegovina, is the most important and beautiful monument of Islamic art in Montenegro. It was built, according to some documents, descriptions given by Evlia Chelebi and west-European travelers, and most

²⁴ Витомир Србљановић, *ibid.*, 97.

²⁵ Витомир Србљановић, *У Хусеин-пашиној џамији се чува једно ремек-дјело исламских рукописа из 16. вијека*, Пљеваљске новине, 1. јуни 1969, 3.

Сл. 7 Илуминирани Кур'ан из 16. вијека

hypotheses, between 1569 and 1573. This mosque is famous for its interesting architectural characteristics, especially for two preserved decorative cupolas over the wall with mihrab, and the minaret, erected by the right wall, 42 m high. The mihrab, minbar and stone mahvil are covered with decorative stone plastic. These inside decorations are mainly consisted of carved or painted geometric and floral motifs. Although there is no confident evidence who was the main builder of the mosque in Pqevqa, there are some confirmed suppositions that Hayrudin, the famous builder of the old bridge in Mostar, who was at the time engaged to build the fortress in Makarska, was also engaged to design the mosque of Husein-Pasha.

Above all, the mosque of Pqevqa has fulfilled its original function and founders aims to enrich and develop the town of Pqevqa and make it prepared to become one of the most important town on our territory in the 16th century. Looking like an "emperial mosque", as Evlia Chelebi had put it, and lasting all this time, Husein-Pasha's "homeland memorial mosque" represents by its rare oriental beauty the unique sacral building in Montenegro.